

Publiek vertrouwen

Groot gelijk

Publiek vertrouwen

door
Paul F. van der Heijden

Groot gelijk

Drie pleidooien *Aan het volk van Nederland*

door
Piet de Rooy

Redes
ter gelegenheid van de 372ste Dies Natalis van de
Universiteit van Amsterdam op 8 januari 2004
door prof. mr. Paul F. van der Heijden
en prof. dr. Piet de Rooy

 VOSSIUSPERS UVA

Omslagontwerp: René Staelenberg, Amsterdam
Zetwerk: JAPES, Amsterdam

ISBN 90 5629 318 4
NUR 840

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2004

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Paul F. van der Heijden

Publiek vertrouwen

*Leden van de Raad van Toezicht,
zeer geachte collega's en toehoorders*

I EMOTIE, FEIT EN REDE

In de winter is het weerbericht van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (KNMI) dikwijls rijker van inhoud dan in het zomerseizoen. Aan de gebruikelijke mededeling omtrent de temperatuur die buiten is geconstateerd of wordt verwacht, wordt de 'gevoelstemperatuur' toegevoegd. U kent allemaal wel die mededeling: het is morgen -5 °C, maar de gevoelstemperatuur is -12 °C. Het KNMI weet dan dat de (sommige?) mensen door een koude wind het gevoel krijgen dat het kouder is dan in werkelijkheid.

Hoe hoog of laag de temperatuur werkelijk is, geeft de algemeen aanvaarde wetenschappelijke meting aan, in graden Celsius of Fahrenheit. Dat sommige mensen het warm hebben waar het koud is en anderen het koud hebben waar het warm is, verwijst naar een hoogst individuele ervaring in een omgeving die feitelijk en wetenschappelijk maar één juiste temperatuur kan hebben. Met de mededelingen over de gevoelstemperatuur in het – overigens zo objectief en feitelijk mogelijke – weerbericht lijkt het KNMI tegemoet te willen komen aan de behoefte van de lezer, kijker of luisteraar om zijn persoonlijke emotie met het weer weerspiegeld te zien in het bericht daarover.

Is deze handelwijze van het KNMI – een wetenschappelijk gedreven instituut – te zien als een *pars pro toto*? Verwachten de mensen ook van de arts dat hij tegen de patiënt zegt: 'U heeft een acute blindendarmontsteking maar het voelt alsof u net bent geraakt door een bomscherp in de tweede Golfoorlog'? En moet de socioloog die een bevestigend antwoord heeft gevonden op de vraag of de integratie van minderheden in de Nederlandse samenleving een feit is, antwoorden: 'Ja, dat is een feit, maar het voelt net andersom'?

In een tijd waarin de beleveniscultuur hoogtij viert en emoties het dikwijls lijken te winnen van ratio en rede, is de vraag naar het publiek vertrouwen in de wetenschap er één die ertoe doet. In het afgelopen jaar is er een aantal gebeurtenissen gepasseerd dat voedsel geeft aan de gedachte dat feiten en kennis een minder doorslaggevende rol spelen bij het beoordelen van een situatie dan emoties en drama. Ik noemde zo-even al het onderwerp van de integratie van minderheden in de Nederlandse samenleving. Iedereen herinnert zich nog de opwinding over de vraag of het Hilde Verwey-Jonker Instituut nu wel of niet partijdig was bij het doen van onderzoek naar de door de politici gestelde vraag omtrent de stand van zaken met betrekking tot integratie. In veel krantenpublicaties in oktober 2003 was het Hilde Verwey-Jonker Instituut al veroordeeld voordat iemand kennis had *kunnen* nemen van het betreffende rapport, met de titel *Bronnenonderzoek integratiebeleid*. De receptie van het rapport zelf was zo politiek gepolariseerd dat onderzoeksleider Jan Willem Duyvendak, hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en broer van GroenLinks-Kamerlid Wijnand Duyvendak, in de *NRC* verzuchtte: 'Ik lijk misschien op mijn broer, maar ik ben hem niet. Ik ben van de feiten.'

Een maand eerder stond Nederland op zijn kop over het salaris van de nieuwe president-directeur van de Ahold Groep. Zonder de feiten precies te kennen, werd het bedrag afgerond op 10 miljoen en was het oordeel uiteraard verder geveld. Niemand wist hoe het bedrag was samengesteld of onder welke voorwaarden dat bedrag, dat als gebruikelijk uit een aantal verschillende conditionele onderdelen bestond, zou kunnen worden gehaald. En ten slotte noem ik het recente voorbeeld van het Najaarsakkoord over loonmatiging en afslanking van de sociale zekerheid. Op woensdag 15 oktober werd aan het eind van de middag bekendgemaakt dat het Najaarsakkoord een feit was; de volgende dag stonden in alle kranten commentaren en opinies voor en tegen het akkoord, terwijl nog niemand het akkoord had gelezen, domweg omdat het nog niet gepubliceerd was. De publicatie geschiedde voor wat de Stichting van de Arbeid betreft pas op zaterdag 18 oktober. Onze cultuur is steeds minder 'van de feiten', zo lijkt het. De rol van feiten lijkt steeds bescheidener te worden, terwijl die van meningen en emoties de overhand begint te krijgen. Tal van factoren beïnvloeden dit proces – publicatiedrang en publicatiesnelheid in verband met concurrentie bijvoorbeeld – maar het voert te ver daar nu nader op in te gaan.

Hoe staat het in deze context met het publieke vertrouwen in de wetenschap? Het publieke vertrouwen is *hard to get* en aan weinig maatschappelijke instituten bescho-

Publiek vertrouwen

ren. De overheid, zowel de rijks- als de plaatselijke overheid, en politieke partijen hebben sterk aan vertrouwen ingeboet ten gevolge van feilen, bijvoorbeeld bij rampen als die in Enschede en Volendam, maar ook ten gevolge van het feit dat men maatschappelijke problemen als criminaliteit en wachtlijsten in de gezondheidszorg niet onder controle krijgt. Ook hier spelen trouwens weer feiten en gevoelens lustig door elkaar heen. De statistieken mogen uitwijzen dat de geweldscriminaliteit in Amsterdam al een aantal jaren daalt, de gevoelens van onveiligheid nemen alleen maar toe. Het vertrouwen van het publiek in het bedrijfsleven heeft ook danig schade opgelopen door schandalen in de Verenigde Staten (Enron) alsmede in Nederland (Ahold). In ons land zal een code afkomstig van een commissie onder voorzitterschap van Tabaksblat al zelfregulerend de aangerichte schade herstellen. Het kan verkeren met de publieksgunst. Was in de jaren negentig het vertrouwen in het bedrijfsleven *sky high* gestegen, zodanig dat het via aandelen beleggen in ondernemingen een volkssport was geworden, de ontploffing van de *internetbubble* en de herontdekking van het gegeven dat de economie nog steeds conjuncturele bewegingen kent, hebben tezamen met de genoemde schandalen het vertrouwen in de bedrijven, de effectenbeurs en het bedrijfsleven als zodanig geknakt.

Hoe staat het er in deze tijd van 'beleveniscultuur' en *institute bashing* voor met de universiteit die onafhankelijk, onpartijdig en objectief onderzoek hoog in het vaandel heeft staan?

II COMME CI, COMME ÇA

Universiteiten behoren tot de oudste instituties van onze samenleving; zij zijn inmiddels een kleine 900 jaar oud. De eerste universiteiten in Europa, te weten die van Bologna, Parijs, Salamanca en Oxford uit de twaalfde en dertiende eeuw, leiden nog immer een bloeiend bestaan. Uiteraard zijn de universiteiten van toen niet helemaal te vergelijken met die van nu, maar doelstellingen omtrent het zoeken naar het ware, het goede en het schone hebben al die eeuwen in wisselende omstandigheden en met wisselende intensiteit de universiteiten beziggehouden. Hoe oud, eerbiedwaardig en opmerkelijk continu de universiteit als institutie ook is, steeds opnieuw moet het vertrouwen van de samenleving gewonnen worden.

Het antwoord op de gestelde vraag valt niet zonder meer op basis van wetenschappelijk onderzoek te geven. Dergelijk onderzoek is niet in ruime mate voorhanden, althans voorzover ik heb kunnen nagaan. Maar er is uiteraard wel iets over te zeggen. Bij het 50-jarig bestaan van NWO heeft prof.dr. Paul Schnabel, directeur van het Sociaal-Cultureel Planbureau, een voordracht gehouden, gebaseerd op onderzoeksgegevens omtrent het beeld dat in Nederland van de wetenschap bestaat. Daaruit bleek dat een groot deel van de Nederlanders helemaal geen beeld heeft van de wetenschap. 43 Procent leest er nooit iets over in de krant, boek of tijdschrift, 47 procent kijkt nooit naar wetenschappelijke informatie op de televisie, en 36 procent weet niets te antwoorden op de vraag: waar denkt u aan bij het woord wetenschap? Een wetenschapsjournalist van *NRC Handelsblad*, Dirk van Delft, constateerde in een bijdrage aan de serie 'Wordt Nederland dommer?' dat wetenschap in Nederland geen status heeft. Hij illustreerde dat aan de hand van het gegeven dat de bekendmaking van de winnaars van de 'Nederlandse Nobelprijs', de Spinozapremie van NWO, nauwelijks publieke aandacht krijgt. Staat de winnaar van de P.C. Hooftprijs zonder meer op de voorpagina, de winnaars van de Spinozapremie staan weggestopt in de rubriek 'Personalía' in een hoekje van de binnenpagina.

Schnabel constateert echter dat het gegeven dat mensen betrekkelijk onverschillig tegenover de wetenschap staan niet hoeft te betekenen dat zij er helemaal niets van afweten of er afkerig van zijn. Uit zijn onderzoek bleek dat de betrokkenen de wetenschap over het algemeen gunstiger beoordelen dan de onverschilligen. Het meest pregnante verschil bleek uit het antwoord op de vraag of de wetenschap belangrijk was voor het dagelijks leven. Van de betrokkenen antwoordde 66 procent positief op deze vraag en van de onverschilligen 28 procent. Van de betrokkenen vond 75 procent dat de wetenschap voornamelijk goede dingen voortbracht en onder de niet-betrokkenen was dat altijd nog 45 procent. Als het gaat om de technologie of om de toepassing ervan vindt 50 procent van de onverschilligen dat deze voor hen persoonlijk gunstige gevolgen heeft. Voor wat het vertrouwen in de wetenschap betreft, zijn de volgende gegevens te noteren. De mensen vertrouwen vooral de toelichting of informatie die gegeven wordt door wetenschappers *zelf* (82 procent). Op ruime afstand volgen dan de kranten, internet, de televisie, de overheid en de vakbonden (tussen de 50 en 60 procent respondenten met vertrouwen). Weinig vertrouwen stelt men in actiegroepen en in politieke partijen (tussen 20 en 30 procent vertrouwen).

Publiek vertrouwen

Ook zijn er interessante Europese gegevens te vinden, als het gaat om vertrouwen in de wetenschap. De Europese Commissie publiceert regelmatig 'Eurobarometers' over allerlei onderwerpen, waarin gekeken wordt hoe de Europese bevolking aankijkt tegen bepaalde onderwerpen. In december 2001 werd een dergelijke barometer gepubliceerd omtrent de ervaringen en perceptie van EU-burgers op het gebied van wetenschap en technologie. Het onderzoek was uitgevoerd in de vijftien lidstaten in de periode tussen 10 mei en 15 juni 2001. Enkele gegevens daaruit leren ons dat Europeanen vooral vinden dat ze dikwijls armzalig geïnformeerd worden over wetenschap en technologie, hoewel 45 procent zegt dat ze interesse in het onderwerp hebben. Het algemene oordeel over wetenschap – de balans tussen haar positieve impact en schadelijke consequenties – is positief. Maar wetenschap en technologie worden niet langer beschouwd als panacee voor problemen. De Europeanen zijn voorts zeer verdeeld over het issue van wetenschappelijke verantwoording. Naar aanleiding van de stelling 'Wetenschappers zijn verantwoordelijk voor het misbruik van hun ontdekkingen door anderen' geeft 42 procent antwoorden die het met de stelling eens zijn en 42 procent die het ermee oneens zijn. Het verlangen naar enige sociale controle op de wetenschap is wijdverspreid nu 80 procent van de Europeanen de gedachte onderschrijft dat wetenschapsbeoefenaren formeel gebonden moeten worden aan ethische regels. Bij de vraag naar wie het meest verantwoordelijk wordt gehouden voor de gekkekoeienziekte antwoordt 74 procent dat dat de voedsel- en bio-industrie is, 68 procent verwijt het politici, 59 procent de boeren, en 50 procent 'de wetenschappers'. Ook op het gebied van genetisch gemodificeerd voedsel leven zorgen die in de richting van de wetenschap wijzen.

Discussies over het publieke vertrouwen in de wetenschap worden van tijd tot tijd ook gevoerd in wetenschappelijke bladen. In *Nature* heeft bijvoorbeeld een dergelijk debat plaatsgevonden onder de kop 'How to restore public trust in science'. Twee vooraanstaande Greenpeace-leden zetten hierin uiteen hoe de wetenschap geholpen kan worden om, door nauwer contact met het publiek, meer vertrouwen te winnen. Hun visie was dat de wetenschap meer aandacht zou moeten besteden aan de publieke opinie en minder zou moeten acteren als een aanhangsel van overheid en bedrijfsleven. Uit een eerdere Eurobarometer, specifiek gericht op het vertrouwen van de bevolking en informatie over biotechnologie, blijkt dat consumentenorganisaties, milieuorganisaties en de medische beroepsgroep het meeste vertrouwen

Paul F. van der Heijden

genieten. Maar universiteiten eindigen ook hoog in deze *ranking*, namelijk op de vierde plaats. Politieke partijen en de industrie eindigen hier op de laatste plaats.

Op grond van deze – als altijd voor discussie vatbare – gegevens valt te zeggen dat universiteiten niet zo slecht scoren als het om het publieke vertrouwen gaat. Aan de andere kant blijkt óók dat ze zeker niet bovenaan staan. En dat is op zichzelf dan weer verbazingwekkend als je ervan uitgaat dat de universiteiten onafhankelijk, onpartijdig en zo objectief mogelijk onderzoek behoren te doen en onderwijs behoren te geven.

III ALGEMENE BEGINSELEN VAN BEHOORLIJKE WETENSCHAPSBEOEFENING

Een groot deel van de bevolking staat – zo hebben we gezien – indifferente ten opzichte van de wetenschap en universiteiten. De laatste 25 jaar hebben we ook al geen grote liefde voor onze beroepsgroep kunnen waarnemen bij de politiek, en het lampje van de kenniseconomie dat onlangs is gaan branden, geeft vooralsnog maar een zwak lichtschijnsel. We kunnen over dit alles treuren, de deuren van onze kamers dichtdoen en weer verdergaan met onze wetenschappelijk bedrijf, maar dat lijkt mij niet de goede houding. Ik voel er meer voor naar buiten te treden, een offensief in te zetten en de samenleving in den brede te overtuigen van de waarde van onze inspanningen. Dan moeten we er wél voor zorgen dat onze betrouwbaarheids-infrastructuur in orde is. De Universiteit van Amsterdam beschikt sinds enkele jaren over een ethische commissie die toezicht houdt op het gedrag van onze wetenschapsbeoefenaars. De KNAW heeft onlangs het Landelijk Orgaan Wetenschappelijke Integriteit opgericht. Bij vele universiteiten in de wereld, ook in Europa en in Nederland, bestaan gedragscodes op specifieke gebieden. Er zijn bijvoorbeeld codes omtrent geneeskundig onderzoek, medisch-ethisch handelen en het omgaan met persoonlijke data in sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Dat zijn goede zaken, maar ik zou in het belang van een uitstekende reputatie van de universitaire wetenschap nog een stap verder willen gaan. Ik zou ervoor willen pleiten om de uitgangspunten voor een zuivere wetenschapsbeoefening, die aan onze universiteit nu veelal impliciet worden gehanteerd, te expliciteren in een algemeen aanvaarde generieke wetenschappelijke universitaire gedragscode. Een dergelijke gedragscode hoort bij deze tijd en kan helpen maatschappelijk vertrouwen te verkrijgen en/of te behouden.

Ik waag een poging tot het formuleren van algemene beginselen van behoorlijke wetenschapsbeoefening. We kunnen hierbij gebruikmaken van de bekende vier geboden van Robert Merton in zijn bijdrage ‘The normative structure of science’, in het boek *The Sociology of Science* (University of Chicago Press) uit 1973. Merton noemt daar *universalisme*, *communalisme*, *belangeloosheid* en *georganiseerd scepticisme* als algemene normen van wetenschapsbeoefening. Onder universalisme verstaat hij het streven naar geldige resultaten, onafhankelijk van klasse, ras of nationaliteit. Onder communalisme verstaat hij het gegeven dat wetenschappelijke kennis gemeenschapsbezit is en dat onderzoekers hun bevindingen openbaar dienen te maken. Belangeloosheid is de hoeksteen van wetenschappelijke ethiek. Georganiseerd scepticisme ten slotte houdt in dat de wetenschap een oordeel opschort tot men over alle relevante feiten beschikt. Verder kunnen we bij een zoektocht naar beginselen van behoorlijke wetenschapsbeoefening terecht bij een auteur als A.J.F. Köbben, die verschillende boeken over dit onderwerp heeft gepubliceerd. Ik zou mede op basis van Mertons bijdrage willen komen tot een achttal beginselen van behoorlijke wetenschapsbeoefening.

1. *Zorgvuldigheid*. Universitaire wetenschappelijke activiteiten dienen met uiterste zorgvuldigheid te geschieden. Hoe creatief en innovatief wetenschappelijke ideeën ook kunnen zijn, zorgvuldigheid bij het uitvoeren van wetenschappelijk onderzoek en het publiceren van de resultaten daarvan blijft een eis die immer gesteld moet worden aan wetenschappelijke activiteiten. Correcte bronvermelding, geen plagiaat, geen *downloading* van internet zonder bronvermelding, en precisie in formulering. Zonder precisie geen wetenschap.
2. *Betrouwbaarheid*. Uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek moeten betrouwbaar zijn. Geen speculatie of *wishful thinking*, gewoon volledig betrouwbaar. Over de mate van betrouwbaarheid, dan wel bestaande onzekerheid daarover, moet in de publicatie melding worden gemaakt.
3. *Controleerbaarheid*. Een basiseis voor wetenschappelijkheid is dat de gepresenteerde gegevens controleerbaar zijn. Uit publicaties moet blijken waar de gegevens op zijn gebaseerd, waar ze aan ontleend zijn en waar ze te controleren zijn. Een onderzoek moet gerepliceerd kunnen worden om de validiteit ervan te kunnen testen.

4. *Verantwoording (in samenhang met de controleerbaarheid)*. Altijd moet kenbaar zijn waarop gegevens en conclusies gebaseerd zijn. Verantwoording van gebruikt materiaal en van de onderzoeksmethode mag nooit achterwege blijven.
5. *Onafhankelijkheid*. Dit is een moeilijk begrip, in die zin dat universitaire wetenschapsbeoefenaars, als het goed is, onafhankelijk zijn van opdrachtgevers en de academische vrijheid beoefenen, maar zij zouden idealiter ook onafhankelijk van hun eigen theorieën moeten kunnen opereren. Dat wil zeggen dat de bereidheid moet bestaan om een zelf geformuleerde theorie ook weer ter discussie te stellen. Dat is duidelijk veel gevraagd, zeker naarmate de tijd dat een zelf ontwikkelde theorie ‘stand’ heeft gehouden langer heeft geduurd, maar het is niet onmogelijk.
6. *Onpartijdigheid*. De universitaire wetenschapsbeoefenaren moeten geen belang hebben bij de uitkomst van hun onderzoek, anders dan een wetenschappelijk belang. Hier is het veel beschreven onderwerp van (de schijn van) belangenverstremming of *conflict of interests* aan de orde. Nu universiteiten in toenemende mate de markt opzoeken, onderzoek in opdracht doen, of, zo u wilt, vercommercialiseren, is eens te meer van belang dat er melding wordt gemaakt van bestaande banden, adviseurschappen et cetera. Hier kan nog onderscheid worden gemaakt tussen universitaire belangen en persoonlijke belangen. Hierover moet duidelijkheid bestaan, opdat ook de schijn van partijdigheid wordt vermeden.
7. *Objectiviteit*. Ook hierover valt uiteraard een discussie te voeren. Wie is er helemaal objectief? Zijn wij niet allen behept met enige bias ten opzichte van onderwerpen die we onderzoeken? Niettemin dient het streven naar objectiviteit hoog in het vaandel van de wetenschappelijke beginselen te staan.
8. *Transparantie*. Tot slot behoren ook inzichtelijkheid en doorzichtigheid van wetenschappelijke activiteiten tot het rijtje beginselen. Altijd moet duidelijk zijn wie de opdrachtgever van een bepaald onderzoek is, wat de verhouding van de uitvoerder tot de opdrachtgever is, of er eventuele adviseurschappen of andere verbandingen bestaat, et cetera.

Ik ben me ervan bewust dat deze lijst enerzijds nogal voor de hand ligt, en veel en tegelijkertijd hoge eisen stelt aan universitaire wetenschappelijke activiteiten, maar ik meen evenzeer dat – hoe voor de hand liggend ook – de implementatie ervan voortdurend aandacht behoeft en dat we niet met minder toekunnen. Ook wetenschapsbeoefenaren dienen zich voortdurend bewust te zijn van de normen, die gesteld die-

Publiek vertrouwen

nen te worden aan hun eigen handelen, zoals andere beroepsgroepen dat evenzeer doen. Hebben bestuurders in het openbaar bestuur te luisteren naar beginselen van behoorlijk bestuur, hebben bestuurders in het particuliere bedrijfsleven te luisteren naar beginselen van behoorlijk ondernemingsbestuur, hebben dokters, advocaten, accountants en journalisten te luisteren naar hun gedragscodes, zo hebben wetenschapsbeoefenaren bij hun werk óók hun beginselen en uitgangspunten. Het expliciteren van deze beginselen, het voortdurend discussiëren erover, het bijstellen en aanscherpen ervan, het uitdragen van het belang ervan en de onderwerping eraan dragen bij aan het kostbare goed van publiek vertrouwen in de universitaire wetenschapsbeoefening.

IV TEN SLOTTE

Universiteiten en het begrip betrouwbaarheid moeten synoniem zijn. Iedereen weet dat wetenschapsbeoefening evenzeer mensenwerk is als ander werk en dus met fouten gepaard kan gaan. Maar de wetenschappelijke attitude van *check* en *double check* hoort ingebakken te zijn in onze handelwijze. Ook de andere beginselen van behoorlijke wetenschapsbeoefening verdienen de voortdurende aandacht van onze professoren en medewerkers. Een universiteit, en die van ons in het bijzonder, bruist van innovativiteit en creativiteit. Onvermoede verbanden en verbindingen kunnen aan de universiteit tot grote bloei komen. Onze universiteit is een broedplaats voor jong talent, een plaats waar jongvolwassenen een brede en diepgaande wetenschappelijke vorming krijgen die hen in staat stelt belangrijke wetenschappelijke en andere posities in de samenleving in te nemen. Daarbij handelen we op basis van uitgangspunten in de wetenschapsbeoefening, zoals ik die zo-even heb proberen uiteen te zetten. Vertrouwen valt te behouden en te versterken op basis van kwaliteit: kwaliteit in het onderwijs en kwaliteit in het onderzoek. Die kwaliteit is er niet omdat wij zeggen dat die er is. Die kwaliteit moet voorwerp zijn van aanhoudende zorg en kritische zelfreflectie en vervolgens gezien, ervaren en beleefd worden door het publiek. Met een variant op het bekende gezegde over *justice* zou gezegd kunnen worden: ‘Quality is not only to be done, but is also to be seen to be done.’

Ten slotte keer ik terug naar de beleveniscultuur waar ik het aan begin van mijn rede over sprak. Mijn stelling was dat emoties het in onze openbare cultuur steeds

Paul F. van der Heijden

vaker lijken te winnen van de ratio en de rede. Dit proces kan ook bijdragen aan het ondergraven van het publieke vertrouwen in de wetenschap, in een tijd dat maatschappelijke instituten toch al sterk aan vertrouwen hebben ingeboet. Daarom pleit ik voor een transparante explicitering van een universitaire gedragscode, die kan helpen om het maatschappelijk vertrouwen te behouden en te versterken. Wetenschap is en blijft een rationeel bedrijf. Dat betekent overigens niet dat er geen passie te pas komt bij wetenschap. Maar dan spreken we over een passie voor rationaliteit, een passie voor de rede.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid. *Naar een nieuw wetenschappelijk contract. Synergie tussen publieke kennisinstellingen en de Nederlandse kennissamenstelling*, januari 2003
- Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid. *Wijsheid achteraf. De verantwoording van universitair onderzoek*, juni 2003
- Cees Banning en Danielle Penedo, Meedenken, maar altijd achter de schermen, *NRC Handelsblad*, 29 september 2003
- Maurits Barendrecht, De betrekkelijke waarde van onafhankelijkheid, *Nederlands Juristenblad*, 29 augustus 2003, p. 1541
- Derek Bok, *Universities in the Market Place. The Commercialization of Higher Education*, Princeton University Press, 2003
- Dirk van Delft, Universiteiten moeten talent koesteren, *Opinie, NRC Handelsblad*, 9 september 2003
- John T. Edsall, Scientific Freedom and Responsibility, Report of the AAAS Committee on Scientific Freedom, *Science*, 16 May 1975, volume 188, p. 687-693
- European Commission, Research Directorate-General, *Eurobarometer 55.2, Europeans, Science and Technology*, December 2001
- Louise Fresco, *Betrokken en op afstand*, lezing opening Academisch Jaar 2003/2004, Katholieke Universiteit Nijmegen
- Rob Hartgers, Vechten tegen draaikonterij, *Folia, weekblad voor de Universiteit van Amsterdam*, 17 oktober 2003, p. 8-9

Publiek vertrouwen

- Peder Jensen, Public Trust in Scientific Information (abstract), 14 september 2000, IPTS (EC Institute for Prospective Technological Studies), [http://europe.eu.int/comm/research/science-society/documents\)_en.html](http://europe.eu.int/comm/research/science-society/documents)_en.html)
- A.J.F. Köbben, *De weerbarstige waarheid, opstellen over wetenschap*, Uitgeverij Prometheus, Amsterdam 1991
- A.J.F. Köbben en H. Tromp, *De onwelkome boodschap, of hoe de vrijheid van wetenschap bedreigt wordt*, Uitgeverij Mets en Schilt, Amsterdam 1999
- A.K.J. Köbben, *Het gevecht met de engel: over verheffende en minder verheffende aspecten van de wetenschap*, Uitgeverij Mets en Schilt, Amsterdam 2003
- Frank van Kolfshoten, *Valse vooruitgang, bedrog in de Nederlandse wetenschap*, 3^e herziene druk, Uitgeverij Pandora, Amsterdam 1996
- Paul Schnabel, *Het beeld van de wetenschap*, voordracht bij het symposium *Bessensap*, op 25 september 2003, in Felix Meritis Amsterdam, ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van NWO: <http://www.scp.nl>
- David B. Resnik, Adil E. Shamoo, Conflict of Interest and the University, *Accountability in Research*, 9, 2002, p. 45-64
- Jac. Swart, Wetenschap niet voor politiek karretje spannen, *Trouw*, 25 oktober 2003
- University of Melbourne, Code of Conduct for Research, <http://www.unimelb.edu.au>
- University of Oxford, Academic Integrity Code of Conduct, <http://www.ox.ac.uk>
- University of New England, Code of Conduct for Research, <http://www.une.edu.au>
- University of Sydney, Code of Conduct for Responsible Research Practice and Guidelines for Dealing with Allegations or Research Misconduct, <http://www.usyd.edu.au>

Piet de Rooy

Groot gelijk

Drie pleidooien *Aan het volk van Nederland*

*Leden van de Raad van Toezicht, College van Bestuur,
zeer geachte collega's en toehoorders*

In de strijd die publieke intellectuelen voortdurend hebben te voeren tussen gelijk hebben en gelijk krijgen, staat de welsprekende Demosthenes (384-322 v. Chr.) hoog aangeschreven, al was het maar omdat hij volgens de overlevering zijn stem krachtiger maakte door kiezels in zijn mond te nemen en zijn stem op het strand te meten aan de donderende golven.* Dit alles om op alle mogelijke manieren zijn medeburgers te kunnen overtuigen van zijn mening, namelijk dat de Atheense vrijheid bedreigd werd door het Macedonische imperialisme. Toch wil ik zijn belangrijkste tegenstander, Phokion (402-318 v. Chr.), hoger stellen, vooral omdat hij zelden de moeite nam om zijn medeburgers met enig oratorisch geweld zijn gelijk op te dringen. Zijn faam berustte er zelfs op dat hij *nooit* iets deed of zei om instemming te verwerven. In de korte biografie die Plutarchus aan hem wijdde, wordt de volgende kenmerkende anekdote verhaald. Toen in de volksvergadering eens een orakelspreuk uit Delphi werd voorgelezen, waarin werd aangeraden om de man te zoeken die als enige afweek van het algemene oordeel, stapte hij naar voren en verzocht niet verder te zoeken aangezien het onmiskenbaar was dat hij de enige was die het met iedereen oneens was. Deze karaktertrek was zelfs zo sterk dat, toen hij na een redevoering eens grote bijval van het volk had ontvangen, hij zich peinzend tot zijn vrienden wendde en hen vroeg of hij het wel bij het rechte eind had gehad.¹ En daarmee zijn we bij het thema van deze voordracht beland: het eenzame gelijk in de politiek. Om dit rijke thema enigszins in te perken, wil ik nader ingaan op drie auteurs die, respectievelijk in de achttiende, negentiende en twintigste eeuw, een pamflet hebben geschreven getiteld *Aan het volk van Nederland*.

De auteur van het eerste pamflet is lang onbekend gebleven. In de nacht van 25 op 26 september 1781 werden op verschillende plaatsen in Nederland pamfletten neergelegd vanuit geblindeerde koetsen. Het geschrift was anoniem en dat was maar verstandig ook, want het werd door de autoriteiten zo schandelijk gevonden dat vrijwel meteen een flinke prijs werd uitgelooft voor degene die de naam van de schrijver bekend zou maken. Maar het was ook een opwindend geschrift, waarvan nog datzelfde jaar vier drukken verschenen. De vraag was echter zo groot dat zich hier en daar zelfs gezelschappen vormden die het bijna honderd pagina's tellende boekje met de hand overschreven. Het was niet alleen pittig geschreven, maar het gaf bovendien een verklaring voor alle rampen en tegenslagen die over de Republiek waren gekomen.

Kort samengevat was de situatie immers als volgt: de politieke toestand was hopeloos, de economie was in het slop beland en alom manifesterde zich morele verdorvenheid. In de toen hoogst ingewikkelde structuur van het staatsbestel was energieke machtspolitiek, dan wel aanhoudende overredingskunst ('persuasie'), vrijwel onmisbaar om besluiten te kunnen nemen. Dat was in die jaren zelfs meer dan noodzakelijk, omdat een al te grote waardering voor de opstand van de Britse koloniën in Amerika een snel groeiend conflict met Engeland opleverde. Dat leidde in 1780 zelfs tot oorlog met onze overburen en die oorlog verliep al meteen rampzalig: de oorlogsvloot werd verpletterd, overzeese bezittingen gingen verloren en de koloniale handel leed een gigantische schade.

Welnu, het anonieme pamflet wist voor al deze tegenslagen 'één enkele, plausible verklaring' te geven en die heette Willem V.² Het politieke bestel draaide om de plaats en functie van de stadhouder, maar deze had het land in machteloosheid gestort, zo hij de Republiek niet verraden had.³ En op klassieke wijze werd vervolgens een beeld geschetst van een man die vrijwel dagelijks dronken in het publiek verscheen, zich op Het Loo aan zomervermaken overgaf die kiesheidshalve niet nader werden aangeduid en die verder al heel weinig rekening hield met wat normale burgers onder de huwelijksband verstonden.⁴ Niet alleen deugde *deze* Oranje niet, sterker nog, hij deugde niet *omdat* hij een Oranje was! In een uitvoerig overzicht van de vaderlandse geschiedenis, vanaf het vrije volk der Batavieren, werd ons het machtmisbruik van deze familie in schrille kleuren geschetst. De eerste, Willem van Oranje, was de enige die er nog een beetje mee door kon, maar eigenlijk alleen omdat die vermoord werd voordat hij zijn plannen had kunnen volvoeren om de traditionele

vrijheden van de steden en burgers te beknotten en alle macht aan zich te trekken.⁵ Het was, kortom, wat je een *sexed up*-versie van de staatsgezinde historiografie zou kunnen noemen.⁶

Daar tegenover werd in het pamflet een lichtend tegenbeeld geschetst in de figuur van een nobele baron in Overijssel, de heer Van der Capellen. Die had zich al jarenlang verzet tegen de stadhouder, bijvoorbeeld door te weigeren om in te stemmen met het stadhouderlijk verzoek om de in de Nederlanden verblijvende troepen van de Schotse Brigade aan Engeland ter beschikking te stellen voor de strijd in Amerika. Dat verzet was dermate opzienbarend geweest dat diens toespraak hierover niet in de notulen van de Staten van Overijssel opgenomen werd, maar opgeborgen in de zogenaamde ‘Secrete Capse’. Hierna had die baron het opgenomen voor de eenvoudige lieden in het Overijsselse, die door een aantal drosten gedwongen werden om herendiensten te verrichten. Zijns inziens was hier sprake van puur machtsmisbruik, aangezien deze variant van slavernij reeds vele jaren geleden was afgeschaft en afgekocht.

Tussendoor had hij zich ook tegen de slavernij in de koloniën gekeerd, en daarnaast tegen de gewoonte van de stadhouder om op allerlei cruciale plekken zijn marionetten te benoemen, wat in strijd was met allerlei vastgelegde rechten. De nobele baron had zich dus gekeerd tegen de monarchale ontwikkelingen in het stadhouderschap als de bron van corruptie in de goede Republiek. Later zou blijken dat de anonieme auteur van het pamflet *Aan het Volk van Nederland* het over zichzelf had.

Het ging hier om Joan Derk, baron Van der Capellen tot den Pol (1741-1784), die zich in eigen kring in snel tempo geheel onmogelijk had weten te maken. Nadat hij zijn plaats in de ridderschap in Overijssel slechts met medewerking van de stadhouder had weten te verwerven, ging het al vrij snel mis. Hij zei voortdurend de verkeerde dingen en deed dat bovendien op zo’n manier dat zijn mederegenten een rood waas voor ogen kregen als ze hem hoorden. Toen Van der Capellen in 1778 zijn aanval op de drostediensten inzette – en om de doofpot te voorkomen zijn toespraak veiligheidshalve tevoren had laten drukken en verspreiden – hadden zijn medeleden van de ridderschap er helemaal genoeg van. Zij lieten hem uit de Statenvergadering verwijderen wegens zijn ‘taxatoire en ongemensureerde expressiën, en het doen drukken en divulgeren van dezelve’.⁷ Daarmee begon voor Van der Capellen een langdurig gevecht om weer toegelaten te worden. Daarbij zou het niet geholpen hebben als

hij zijn pamflet onder eigen naam had verspreid. Ondanks verdenkingen bleef zijn geheim bewaard en kon hij een jaar na verschijning weer terugkeren in de Statenvergadering. Niet veel later overleed hij, na een moeizaam leven, vol teleurstellingen en tegenslagen, daarbij bovendien voortdurend geplaagd door fysiek malheur.⁸ Hoe omstreken hij was, blijkt wel uit het feit dat zijn graftombe een paar jaar na zijn bijzetting werd opgeblazen.

Omstreken is Van der Capellen vervolgens gebleven, zij het dat het debat vooral zou gaan over de vraag of het hier ging om een democratische idealist, dan wel om een geboren regent die eigen belangen nastreefde met behulp van populistische tactieken.⁹ Zijn biograaf De Jong, die zijn dissertatie over Van der Capellen in 1921 aan deze universiteit verdedigde, worstelde hier ernstig mee en kwam er slechts uit door met enige regelmaat naar voren te brengen dat de ziel van Van der Capellen ‘een slagveld’ was tussen hoog democratisch idealisme en laag conservatief eigenbelang.¹⁰ Het aardige echter is dat er van een dergelijk slagveld nu juist niet veel te merken was bij de baron. Opvallend is juist dat Van der Capellen over een groot vermogen beschikte om persoonlijk belang en nationaal belang in elkaars verlengde te leggen, en zelfs deze zo overtuigend naar voren te brengen dat deze twee eigenlijk samenvielen.¹¹ Het is juist deze symbiose die hem noodzaakte bovenal te strijden voor openbaarheid, of, zoals hij een keer zei: ‘in eene vrije republiek [behoren] de gemoederen en de tongen vrij te zijn.’¹² Daarmee voegde hij zich in een lange traditie van de klassiek republikeinse machtskritiek, met die kenmerkende manicheïstische voorstelling van de politiek als een worsteling tussen een corrupte oligarchie enerzijds en de eenzame buitenstaander anderzijds, die zichzelf rein had weten te houden door het ambt niet uit bezoedelde handen te willen ontvangen, noch ten eigen voordele zelfs maar te zoeken.¹³ Er was geen sprake van een tegenstelling tussen algemeen en eigen belang; hier was slechts één groot gelijk aan de orde.

Van der Capellen zou later wel geschetst worden als een soort Johannes de Doper, die de komst van een nog groter vertegenwoordiger van het eenzame gelijk aankondigde. Daarmee doel ik op Eduard Douwes Dekker, beter bekend als Multatuli (1820-1887). Dit pseudoniem zou Van der Capellen volgens zijn biograaf al gepast hebben, al zou ‘de hartstocht en fantasie’ bij Douwes Dekker met nog meer ‘geweldige kracht en schoonheid’ doorbreken.¹⁴

Ook het echtpaar Wertheim, dat in 1966 een herdruk bezorgde van *Aan het volk van Nederland*, merkte op dat Van der Capellen als een soort achttiende-eeuwse Multatuli beschouwd kon worden, maar dat gebeurde wel schoorvoetend. De Wertheims zagen immers Van der Capellen als een ideaaltypische democraat, terwijl zij in Douwes Dekker veel meer een wat wonderlijke fantast zagen.¹⁵ En dat is niet zo vreemd, want wat te denken van een man die in de jaren zestig van de negentiende eeuw bezig was met het rekruteren van een aantal jonge dames voor een legioen waarmee hij Nederlands-Indië zou bevrijden van het Hollandse Regime en zichzelf zou kronen als keizer van Insulinde? Het nichtje van Douwes Dekker, Sietske Abrahamsz, was in afwachting van meer en hoger voorlopig al benoemd tot Hertogin van Sumatra.¹⁶ Dit meisjeslegioen moest de kern worden van een politieke partij die hij aan het oprichten was. Dat laat overigens meer zien dat hij de vrouwenemancipatie toegedaan was, dan dat hij zich nu werkelijk inliet met de ambachtelijke kanten van het politieke handwerk.

In juni 1862 stelde hij zich wel kandidaat voor de Tweede Kamer in het district Amsterdam en schreef daartoe in vliegende vaart zelfs een brief aan de kiezers, getiteld *Aan het volk van Nederland*. Het was alleen jammer dat de brief de kiezers pas na de verkiezingen bereikte, zodat het een beetje als mosterd na de maaltijd terechtkwam in zijn *Idee 290*.¹⁷ Maar de vraag is of het veel zou hebben uitgemaakt als zijn brief wel op tijd was geweest.

Het was een hoogst eigenzinnig geschrift, ongeveer vier pagina's in druk, waarin de ene apodictische bewering op de andere was gestapeld: 'Onze Tweede Kamer is een verrot lichaam.' 'Ik ben geen aanhanger van den Heer Thorbecke. Ik hang niemand aan – ik verlang dat men my aanhange...' 'Men kent myn tuchteloosheid. Ik heb geen program.' De lezers van zijn *Ideeën* riep hij toe: 'Op...op...helpt my, helpt uzelfen, helpt Insulinde, helpt Nederland.' Ook hier dus die vaste overtuiging, die we al gezien hebben bij Van der Capellen, dat de belangen van auteur en publiek, van politicus en volk, niet alleen in elkaars verlengde liggen, maar elkaar overdekken.

Voor Multatuli was er maar één belang, of dat nu aangeduid werd als Douwes Dekker, Max Havelaar, Nederland of Insulinde. En dat belang draaide om 'waarheid', als tegendeel van de 'verrotting' van de politiek. En vanuit dit republikeinse instinct zou hij in toenemende mate Thorbecke persoonlijk de gesignaleerde corruptie van het publieke domein gaan aanrekenen. Dat was immers de man die met zijn liberale constitutie 'modern partygeknoei' in het leven had geroepen en een

kieswet had gemaakt die het, zoals hij ergens zei, zelfs Jezus onmogelijk zou hebben gemaakt om in Nazareth verkozen te worden. Ook na diens overlijden, in 1872, liet hij Thorbecke nog niet met rust en rijmelde maar liefst honderdenzeven grafschriftjes in elkaar, die geen van allen getuigden van enige waardering voor de grondlegger van onze parlementaire democratie.¹⁸

Douwes Dekker vertoonde niet alleen alle kenmerken van de republikeinse waakzaamheid, maar was ook een goed voorbeeld van die kenmerkende zelfstilering als de eenzame held die de tollenaars uit de tempel zou verdrijven. In zijn brief *Aan het Volk van Nederland* schreef hij te beseffen dat hij, zo hij gekozen werd, eenzaam zou zijn in de Tweede Kamer: 'Maar Kiezers, één moet de eerste zyn, één die 't luide verkondigt hoe Nederland genezen wil van de rottende ziekte, die sedert jaren kantert aan zyn nationale eer.' En hoe onaangenaam het ook was en hoe hij ook te zorgen had voor vrouw en kinderen, hij was bereid zich op te offeren voor deze onaangename plicht. Des te meer valt het te betreuren dat zo weinig mensen zijn grootmoedig aanbod wensten te aanvaarden; zijn naam kwam zelfs niet voor in de verslagen over de verkiezingen.

Dat is bij de derde schrijver en politicus die onze aandacht vraagt heel anders gelopen. Het gaat hier om Pim Fortuyn (1948-2002), die in maart 2002 bij de gemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam 34,7% van de stemmen won en na zijn dood 17% van het electoraat bij de Kamerverkiezingen van 15 mei, waardoor de Lijst Pim Fortuyn met 26 afgevaardigden de Tweede Kamer kon betreden. Had Multatuli nog wel eens gedroomd van een Derde Partij, naast die van de liberalen en de conservatieven, Fortuyn was erin geslaagd in één klap de tweede partij van het land te vestigen. In zo'n niet-revolutionair land als Nederland was dit een revolutie, die overigens, zoals vorige revoluties, ook weer betrekkelijk snel voorbij was om desondanks vervolgens zeer langdurige effecten te hebben. Het was in ieder geval een wonderlijke revolutie, al was het maar omdat hij al zo lang tevoren was aangekondigd. Zoals de uil van Athene in de schemering uitvliegt, zo valt achteraf gemakkelijk te zien dat de ongemeen snelle ontzuiling in de jaren zestig niet alleen de persoonlijke autonomie belangrijk heeft doen toenemen, maar ook het veld van de politieke verwarring wijd heeft opengelegd.

Een enkele ziener niet te na gesproken, is het wellicht rechtvaardig om de dichter en cultuurhistoricus Jacques Oerlemans te noemen als de eerste die zich als een Cas-

Groot gelijk

sandra verhief. In 1990 schreef hij een lang stuk in *NRC Handelsblad* waarin hij betoogde dat er 'iets fundamenteels mis [was] met onze zelfvoldane parlementaire democratie'. De kern van zijn kritiek was dat iedere ideologie vervaagd was en daarmee zelfs de mogelijkheid van een zinvol debat over een 'duidelijke waardenhiërarchie'. Iedereen was het met elkaar eens en dat betekende dat het zinloos was om nog lid te worden van een politieke partij. Het gevolg was dat het aantal leden van politieke partijen bij elkaar genomen inmiddels nog maar net voldoende was om alle politieke functies te bezetten. Politici, kortom, werden nog slechts voortgedreven door ijdelheid of eigenbelang – en veelal een combinatie van die twee slechte eigenschappen.¹⁹ Daarmee vormde Oerlemans een brug tussen de aanvallen op de zogenaamde 'regenten' zoals die in de jaren zestig waren gelanceerd, en nieuwe aanvallen die in de jaren negentig op de elite zouden losbarsten. Zoals Harry Mulisch in 1966 geweest had op de 'calvinistische Regenten' die al sinds de zeventiende eeuw de baantjes onderling verdeelden, zo viel de politicoloog Hans Daudt hem drie decennia later bij met zijn opmerking dat politiek verworden was tot 'systematisch kiezersbedrog'. De parlementaire democratie functioneerde volgens hem nog slechts als de nauwelijks versluisende ideologie 'voor een regentensysteem dat doet denken aan de Republiek sinds de zeventiende eeuw'.²⁰ Hier kraaide de haan van de nieuwe republikeinse waakzaamheid voor de derde keer, waarna Fortuyn het toneel zou betreden.²¹

De kern van diens boodschap was al te ontwaren in een bundel uit 1987, *Socialisten in no-nonsense tijd*, waarin Fortuyn betoogde dat er sprake is van een 'ware legitimiteitscrisis' in de staat, die zich alom manifesteerde in een 'steeds verder gaande normvervaging' die in de hand werd gewerkt door de 'zogenaamde *old boys networks*, met name in het CDA'. De sociaal-democratie werd nog slechts verweten te veel aan het oude te hangen en te weinig naar het nieuwe te reiken.²² Maar dat zou veranderen. Na een aantal teleurstellende contacten met de top van de Partij van de Arbeid zou Fortuyn deze partij in 1988 verlaten, aangezien deze hem ieder succes misgunde: het was naar zijn zeggen de partij van de 'geniepigge, maar keiharde broodroof'.²³ Ook hier valt op te merken hoe de nationale zaak en het eigenbelang geacht worden samen te vallen. In snel tempo ging hij zich vervolgens presenteren als de buitenstaander die het openbaar bestuur moest bevrijden uit de houdgreep van 'ons soort mensen', dat conglomeraat van verpolitiekte bureaucraten en verambtelijkte politici, waartegen Van der Capellen twee eeuwen tevoren ook al ten strijde was getrokken. Aan deze 'zwaarmoedige man en moedig heer' droeg hij in 1992 dan ook het boek op dat zijn doorbraak naar

het circuit van columns en lezingen zou inluiden: *Aan het volk van Nederland*.²⁴ Het was een in alle opzichten interessant boek, ook al buitelden rijp en groen nog al over elkaar heen. Maar dat was bij Van der Capellen eveneens het geval geweest. En Fortuyn was in ieder geval aanzienlijk beter in het organiseren van draagvlak en steun dan Douwes Dekker: het meisjeslegioen van Multatuli werd het jongenslegioen uit de vastgoedsector voor Professor Pim. Even onmogelijk als Van der Capellen en Multatuli, wist hij ook de eenzaamheid te stileren als zijn persoonlijk offer aan de publieke zaak, van zijn sinds Pasen 1997 gladgeschoren hoofd tot de troost die slechts Kenneth en Clara hem konden bieden in de lege elegantie van het Palazzo di Pietro. Evenals bij Van der Capellen voorkwam zijn voortijdige dood de mogelijkheid iets zinvol te zeggen over hoe het verder zou zijn gelopen.

Wat valt er nu samenvattend te zeggen over deze drie zonen van het volk van Nederland? Dat is in de eerste plaats dat zij alledrie uitgingen van de gedachte dat zich een clique had meester gemaakt van 'het volk van Nederland'. Met veel stilistisch geweld wisten zij deze clique een naam te geven: Willem V, Thorbecke, Kok/Melkert.²⁵ Het is de vraag – een vraag die vrijwel onbeantwoordbaar is – of zij eigenlijk wel uit waren op het veroveren van politieke macht, of ze al niet tevreden zouden zijn geweest met het ongedaan maken van het onrecht dat zij naar hun eigen mening hadden ondervonden. Dat zou ook verklaren waarom Van der Capellen, Douwes Dekker en Fortuyn op enig moment in hun loopbaan van die schimmige onderhandelingen aangingen met de machthebbers die zij even later frontaal zouden aanvallen. Het mislukken van die onderhandelingen was overigens doorgaans tevoren al te voorspellen, juist omdat deze zonen erin geslaagd waren eigenbelang en nationaal belang als identiek te beleven. Dat geeft een dynamiek aan de eigen positie, die moeilijk meer tot bedaren is te brengen.

Vervolgens kan worden vastgesteld dat het in alledrie de gevallen ging om mensen die zich in een onmogelijke positie hadden weten te manoeuvreren, veelal gehaat én onderschat door hun gelijken. Dat zij tegelijkertijd door omvangrijke gedeelten van de samenleving werden geliefd en overschat was daarbij slechts een schamele troost. Juist door de miskenning van mensen aan wier oordeel zij belang hechtten, zochten deze talentrijke verschoppelingen de arena der openbaarheid. Ze waren zo overtuigd van wat voor hen de waarheid en de werkelijkheid was, dat zij nog slechts heil zagen in het debat, dat immers niet anders kon aflopen dan in een ronde

Groot gelijk

erkenning van hun gelijk. Geen van allen mocht proeven van de vreugde van dat gelijk. Maar opmerkelijk is wel dat zij na hun dood op hoofdlijnen het gelijk kregen waarvoor zij tijdens hun leven zo hardhandig én zo onhandig gestreden hadden. Het staatsbestel van de Republiek was in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, in de woorden van Thorbecke, 'een stervenden, reeds halfontwortelde boom'.²⁶ Van der Capellen doorbrak met luide stem het stilzwijgen dat rond dit ziekbed heerste. Ook Multatuli kreeg gelijk met zijn aanval op de uitbuiting van 'de Javaan', ook al zou het tot de eeuwwisseling duren voordat er langzaam een 'ethische politiek' totstandkwam en de soevereiniteit werd pas in 1949 overgedragen. Moeilijker is het om nu reeds iets te zeggen over het effect van Fortuyn. Ongetwijfeld had hij gelijk met zijn analyse dat de politiek in ernstige problemen was gekomen, nu politieke partijen niet langer de verdeeldheid in de samenleving articuleerden, het parlement zijn centrale plaats in de natie aan het verliezen was en de staat zichzelf vooral in gordiaanse knopen had weten te leggen.²⁷ De aandacht voor de quataire sector, waaronder het openbaar bestuur begrepen dient te worden, is sindsdien onmiskenbaar toegenomen.²⁸ Maar de grootste verdienste van Fortuyn zal achteraf wellicht zijn dat het politieke debat weer in volle omvang en levendigheid is opgebloeid. Hij heeft als het ware de slagader van de democratie gedotterd. Of, in de woorden van Bas Heijne, 'door hem staat alles weer ter discussie'.²⁹

Geen van deze drie schrijvers/politici was de eerste die met zijn kritiek kwam, anderen waren daarin voorgegaan. Maar het was hun individuele talent om deze kritiek te verbinden aan een permanente zorg voor de kwaliteit van onze samenleving, die hen van blijvend belang maakt. Tegelijkertijd kunnen we, vrees ik, tevreden zijn dat geen van deze drie werkelijk aan de macht is gekomen. Democratie draait weliswaar om verschil van mening, maar het grote gelijk gedijt veelal het beste in eenzaamheid.

Dames en Heren,

Bij de aanvang van mijn voordracht heb ik u verhaald over de effectieve Demosthenes en de terughoudende Phokion. Daarbij heb ik mijn voorkeur voor Phokion laten blijken, vooral omdat deze het ambt wel aanvaardde, maar het nooit had gezocht. Tot slot wil ik u echter niet verhehlen dat *beiden* gedwongen werden tot het ledigen van de gifbeker. Ik wens u een minder onaangenaam glas toe, na deze plechtigheden.

Ik heb gezegd.

NOTEN

- * Mijn hartelijke dank gaat uit naar collega N.C.F. van Sas voor zijn commentaar op een eerdere versie van deze tekst.
1. Plutarchus, Phocion, in: *Lives*, The Loeb Classical Library vol. VIII, Londen: Heineman; Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1969, 143-233, hier 162-163.
 2. Wayne Ph. te Brake, 'Van den Capellen en de Patriottische Revolutie in Overijssel' in: *De wekker van de Nederlandse natie. Joan Derk van der Capellen 1741-1784*. Zwolle: Waanders, 1984, 104-120, hier 112.
 3. Joan Derk Baron van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland* (editie W.F. Wertheim en mevr. A.H. Wertheim-Gijse Weenink). Amsterdam: De Bezige Bij, 1966: 'Hij die in een land *alles* kan, *alles* mag, *alles* doet, en *laat* doen naar zijn *eigen* wil, naar zijn *eigen* genoegen en goeddunken, is ook voor *alles* aansprakelijk, moet *alles* verantwoorden en kan de schuld *nooit* op anderen schuiven', 126.
 4. Van der Capellen, *Aan het volk*, 122.
 5. Van der Capellen, *Aan het volk*, 52.
 6. De auteur had hierbij voortdurend de *Vaderlandsche Historie* (1749-1759), het 21-delige werk van de gematigde, maar klassiek staatsgezinde historicus, Jan Wagenaar, onder handbereik. De vierde druk van het pamflet werd door de uitgever zelfs gepresenteerd als 'Bijlage' op deze *Vaderlandsche Historie*.
 7. Uitvoerig hierover: Murk de Jong Hendrikszoon [hoofd eener school te Amsterdam], *Joan Derk van der Capellen*. Groningen & Den Haag: J.B. Wolters, 1921 (als proefschrift verdedigd aan de Gemeente-universiteit van Amsterdam).
 8. Een mooie biografie is geschreven door Hella S. Haasse, *Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltern*. Amsterdam: Querido, 1989.
 9. De kern van het probleem is dat tot voor kort getracht werd de betekenis van Van der Capellen vooral af te meten aan opvattingen en handelingen van de patriottenbeweging, een stroming die zich pas goed zou ontplooien na de dood van Van der Capellen. De meest zorgvuldige analyse van Van der Capellen is S.R.E. Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995, 76-88. Interessant is de discussie in 1983 in de Provinciale Staten van Overijssel, naar aanleiding van het

voorstel om subsidie te verlenen aan de herdenking van de sterfdag van Van der Capellen. Een lid van de PPR was voor de subsidie: het ging immers om ‘een origineel figuur’ omdat hij anti-orangist was; juist deze reden was voor een lid van de RPF voldoende reden om tegen te zijn: het was daarmee ‘een echte revolutionair’: zie L.H.M. Wessels, ‘Over invloed en traditie. Een plaatsbepaling van Joan Derk van der Capellen’, in: *De wekker van de Nederlandse natie*, 121-137. Zie ook Kees Ribbens, *Alledaagse historische cultuur in Nederland 1945-2000*. Dissertatie Utrecht, 2001, 154-156. Daarin wordt verslag gedaan van de herdenkingsactiviteiten te Zwolle, waarbij een rector wordt geciteerd wiens scholengemeenschap in 1990 vernoemd is naar Van der Capellen. Deze was van oordeel dat diens moed en doorzettingsvermogen inspirerend kunnen zijn ‘in deze ietwat spannende tijd, waarin begrippen als nieuwe basisvorming (“havo”), schaalvergroting en een nieuw bekostigingssysteem veel werk én onzekerheid scheppen’.

10. De Jong, *Joan Derk van der Capellen*, 219-220.
11. De Jong, *Joan Derk van der Capellen*, 448.
12. Klein, *Patriots republikanisme*, 84.
13. In deze traditie van het ‘protective republicanism’ is er een instinctief besef van de ‘vulnerability to corruption’, het behoud van de vrijheid vergt dan ook ‘eternal vigilance’. Zie hierover beknopt David Held, *Models of Democracy*. Cambridge: Blackwell (1996), 2000, 44-55.
14. De Jong, *Joan Derk van der Capellen*, 413.
15. W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink, ‘Bij de herdruk van de brief *Aan het Volk van Nederland*’ in: Van der Capellen, *Aan het volk*, 23: ‘Maar als staatsman was Joan Derk toch veel meer realist, en veel minder een fantast dan de authentieke Multatuli.’
16. Tristan Haan, *Multatuli’s legioen van Insulinde. Marie Anderson, Dek en de anderen*. Amsterdam: Lubberhuizen, 1995.
17. Dik van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Amsterdam: Sun, 2002, 463-474. Dit *Idee* is opgenomen in Multatuli, *Volledige Werken*, II, Amsterdam: Van Oorschot, 1951, 482-487.
18. Van der Meulen, *Multatuli*, 495-498.
19. J.W. Oerlemans, ‘Eén-partijstaat Nederland’, *NRC Handelsblad*, 14 februari 1990.

20. Harry Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1966, 87; Hans Daudt, 'Een paars intermezzo', in: *Zeven jaar paars. Tweeëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting/Arbeiderspers, 2001, 35-52.
21. Dick Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Anthos, 2003.
22. Pim Fortuyn, 'De relatie tussen economische structuur en verzorgingsstaat in Nederland in de periode 1970-1986', in: Pim Fortuyn en Siep Stuurman (red.), *Socialisten in no-nonsense tijd*. Nijmegen: Sun, 1987, 33-62, hier 55; cf. Pim Fortuyn en Siep Stuurman, 'Crisis als transformatie: de contouren van een nieuwe tijd', in: *Socialisten*, 202-238: 'De oude sociaal-democratische wereldbeschouwing verkeert in verregerende staat van ontbinding. We hadden het kunnen weten', 229.
23. Pim Fortuyn, *Babyboomers. Autobiografie van een generatie*. Utrecht: Bruna, 1998, 236-237
24. Fortuyn, *Babyboomers*, 275; Prof.dr. Wilhelmus S.P. Fortuyn, *Aan het volk van Nederland. De contractmaatschappij, een politiek-economische zedenschets*. Amsterdam/Antwerpen: Contact, 1993. Het bekende *De puinhopen van acht jaar paars* (Rotterdam: Uithoorn & Speakers Academy, 2002) is vooral een actualisering voor de verkiezingscampagne van 2002.
25. Interessant is ook dat zij alledrie zo'n ambivalente houding hadden ten opzichte van het Huis van Oranje: zij gaven af op de persoon van de stadhouder, respectievelijk de koning en de koningin, maar hielden tegelijkertijd vol dat deze functionarissen onmisbaar waren voor het behoud van het evenwicht in de samenleving, dan wel de cohesie of zelfs de identiteit van de natie. Dit past in de mythe van 'de goede koning', die weliswaar geen wonden meer kon helen, maar zoveel goeds zou kunnen doen als hij of zij zich maar eens wat beter op de hoogte zou stellen van de noden van het volk. Als een schrijver zich vervolgens weet te identificeren met 'de monarch', dan kan deze gedachte gemakkelijk doorslaan naar een fantasie over de mooie gevolgen van een dictatoriaal machtswoord.
26. J.R. Thorbecke, Rutger Jan Schimmelpenninck. Samuel Iperiuszoon Wiselius, in: J.R. Thorbecke, *Historische Schetsen*. 's-Gravenhage: Nijhoff (1860), 1872,

- 97-131, hier 102; reprint in C.H.E. de Wit, *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*. Nijmegen: Sun, 1980, 284.
27. Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003, 211-218. De analyse die Pels geeft van Fortuyn (zie noot 21) is in die zin niet overtuigend dat hij ernstig onderschat dat het effect van Fortuyn vooral zal liggen in datgene wat men in zijn gedachtegoed zal projecteren (in een variant op het Thomas-theorema: als men iets voor waar aanneemt, wordt het waar in zijn consequenties). Vooral de epiloog van Pels valt moeilijk anders te lezen dan als een poging de richting te suggereren van de consequenties, die getrokken zouden moeten worden uit het tegelijkertijd door hem als inconsistent (de 'bricolage') geschetste gedachtegoed van Fortuyn.
28. *Sociaal en Cultureel Rapport 2002* (De kwaliteit van de quartaire sector). Den Haag: SCP, 2002; de naam van Fortuyn valt daarin overigens niet vaak.
29. Bas Heijne, *Het verloren land. Opmerkingen over Nederland*. Amsterdam/Rotterdam: Prometheus/NRC Handelsblad, 2003, 159. Met dank aan Jan van Herwaarden, die me inzage verstrekke van zijn 'In Memoriam Pim Fortuyn' t.b.v. het *Rotterdams Jaarboekje*, 2003.